

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی
تحقیق در احوال و آثار بدر شروانی
همراه با تصحیح مجدد دیوان شاعر

استاد راهنما

دکتر سیدحسین فاطمی

استادان مشاور

دکتر رضا انزابی نژاد

دکتر عبدالله رادمرد

دانشجو

فاطمه مجیدی

بهار ۱۳۸۸

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

دفتر مدیریت تحصیلات تکمیلی		فرم چکیده پایان‌نامه تحصیلی دوره تحصیلات تکمیلی
نام: فاطمه		نام خانوادگی دانشجو: مجیدی
استادان مشاور: دکتر رضا انزابی نژاد، دکتر عبدالله رادمرد		استاد راهنما: دکتر سیدحسین فاطمی
رشته: زبان و ادبیات فارسی		دانشکده: ادبیات و علوم انسانی
تاریخ دفاع: ۱۳۸۸ / ۳ / ۲۰	تعداد صفحات: ۷۹۴	مقطع: دکتری
کلیدواژه‌ها: تصحیح، بدر شروانی، شعر فارسی قرن هشتم و نهم، قفقاز		عنوان پایان‌نامه: تحقیق در احوال و آثار بدر شروانی همراه با تصحیح مجلد دیوان شاعر
<p>چکیده</p> <p>بدر شروانی (۸۵۴-۷۸۹) شاعر قصیده‌سرای دربار شروان‌شاهان است و دیوان اشعار وی یکی از اسناد مهم زبان فارسی در منطقه قفقاز در قرن هشتم و نهم هجری است. این رساله با عنوان «تحقیق در احوال و آثار بدر شروانی، همراه با تصحیح مجلد دیوان شاعر» با هدف شناساندن این شاعر و شعر وی و همچنین به دست دادن متنی منقح از اشعار وی تدوین گردیده است. این تحقیق از بخش‌های زیر تشکیل شده است:</p> <ul style="list-style-type: none"> - پیش‌گفتار - درآمد که شامل بیان مسأله، اهداف و ضرورت تحقیق، بررسی احوال و اشعار بدر و ذکر فواید لغوی، زبانی، تاریخی و اجتماعی آن با توجه به دیوان شاعر و منابع دیگر و همچنین معرفی ممدوحان وی است. - تعلیقات که در برگیرنده تفاوت‌های بین دو نسخه و اصلاح و تصحیح متن و نیز توضیح در مورد بعضی واژگان و اعلام جغرافیایی و تاریخی دیوان و ترجمه اشعار ترکی است. - فهرست‌ها شامل فهرست مطالب، اعلام (اشخاص، اماکن و اقوام)، اشعار و منابع و مآخذ. <p>امضای استاد راهنما:</p>		

فهرست مطالب

۱	پیش‌گفتار
۳	درآمد
۳	بیان مسأله
۳	هدف از انجام این تحقیق
۴	چگونگی انجام تحقیق
۷	معرفی نسخه‌ها
۷	۱- ویژگی‌های نسخه‌تاشکند
۹	۲- ویژگی‌های نسخه‌مسکو
۹	پیشینه تحقیق
۱۲	نام و نسب بدر
۱۴	زادگاه وی
۱۴	سوانح زندگی بدر
۱۶	تحصیلات و آثار
۱۷	آثار دیگر بدر
۱۷	مذهب وی
۲۰	گرایش به تصوّف
۲۱	روزگار بدر
۲۲	سفرها
۲۳	خاک‌جای بدر
۲۳	آغاز شاعری
۲۴	اشعار بدر
۲۴	۱) قالب اشعار بدر

۲۴	الف) قصاید بدر
۲۵	نوآوری‌های بدر در قصاید
۲۵	- بیان روایی
۲۶	- غزل - قصیده
۲۷	ب) قطعات بدر
۲۷	ج) غزل بدر
۲۸	د) رباعی
۲۹	ه) ترکیب‌بند
۲۹	و) ترجیع‌بند
۲۹	ز) مسمط
۲۹	ح) مثنوی
۳۰	۲) درون‌مایه اشعار بدر
۳۰	الف) مدح
۳۰	ممدوحان بدر
۳۹	ب) هجو و هزل
۴۱	ج) درخواست
۴۲	د) مرثیه
۴۲	ه) توصیف
۴۲	۱. وصف طبیعت
۴۲	۲. وصف معشوق
۴۳	۳. وصف ابنیه
۴۳	۴. وصف اسب
۴۴	۵. وصف حالات شخصی خود
۴۵	و) ماده تاریخ

۴۵	ز) لغز و معمّا
۴۶	ح) مسایل مذهبی و عرفانی
۴۶	صور خیال در شعر بدر
۴۸	نظر بدر در مورد شعر
۴۹	بدر و دیگر شاعران
۵۵	سبک شعر بدر
۵۵	۱. از نظر زبان
۵۶	ترکیبات و اصطلاحات تازه
۵۷	زبان مادری بدر
۵۹	غزل‌های آذری بدر شروانی
۶۳	فواید لغوی شعر بدر
۶۳	۲. از نظر فکری
۶۴	۳. از نظر ادبی
۶۷	فواید تاریخی شعر بدر
۷۰	فواید اجتماعی شعر بدر
۱	قصاید
۲۷۷	مراثی
۲۹۷	قطعات (بخش اوّل: مدحیّات)
۳۶۷	قطعات (بخش دوم: خبیثات)
۴۰۱	قطعات (بخش سوم: هزلّیات)
۴۰۷	تواریخ
۴۱۵	ترجیع
۴۱۹	غزلیّات
۴۸۳	متفرّقات

٤٨٧	رباعیات
٥٠٣	معنیات
٥٠٥	تعلیقات
٦٧١	فهرست اعلام
٦٨٨	فهرست اشعار
٧٠٩	فهرست منابع و مأخذ

پیش‌گفتار

تصحیح و تنقیح متون نظم و نثر پارسی نخستین نیاز ادبی است و بدون آن، هیچ پژوهشی چنان که بایسته و شایسته است، انجام نخواهد پذیرفت. بدون در دست داشتن متنی پاکیزه و درست، کار تحقیق و پژوهش کاستی‌های بسیاری دارد. لذا ما نیز در این پژوهش برآن بوده‌ایم که با تصحیح دیوان اشعار بدر شروانی (۷۸۹-۸۵۴) راه را برای محققانی که به این شاعر و حوزه ادبی و تاریخی کار وی علاقه دارند هموار کنیم. ضرورت پرداختن به زبان فارسی در منطقه قفقاز بر همگان آشکار است و شعر بدر به عنوان یکی از اسناد بسیار مهم زبان فارسی در این منطقه از اهمیت به سزایی برخوردار است. این کار با استفاده از دو نسخه که نخستین در کتابخانه ابوریحان بیرونی تاشکند ذیل شماره ۱۳۲ موجود است و دیگری در سال ۱۹۸۵م در مسکو از روی آن کتابت شده، انجام پذیرفته است.

این پژوهش سه سال به طول انجامید و حاصل آن پیش روی خوانندگان علاقه‌مند است. کسانی که با کار تصحیح آشنا هستند می‌دانند که این کار نیاز به دقت بسیار دارد و چقدر وقت صرف کارهایی می‌شود که از دید یک خواننده ناآشنا به کار تصحیح ارزش چندانی ندارد. از مشکلات این پژوهش یکی این بود که به علت در دست نداشتن نسخه تاشکند به صورت ذوقی کار تصحیح انجام گرفت و پس از به دست آوردن نسخه تاشکند کار از سر گرفته شد و دیگر این که چون نظم خاصی در تقسیم‌بندی اشعار وجود نداشت و هدف نیز این بود که ترتیب نسخه به هم نخورد، سردرگمی‌ها و مشکلاتی پیش آمد. حجم بسیار زیاد اشعار و تنوع آن‌ها هم که خود کار را دشوارتر می‌نمود.

در این پژوهش از راهبردها و راهکارهای عزیزان بسیاری بهره برده‌ام، که شایسته است در اینجا از ایشان سپاسگزاری نمایم: نخست خداوند کارساز بنده‌نواز و بی‌یار و بی‌انبار، او که همه چیز از اوست و هر کار که می‌کند نیکوست. سپس از استادان بزرگوام جناب دکتر سیدحسین فاطمی که راهنمای من در این کار سنگین و طاقت‌فرسا بودند و جناب دکتر سیدرضا انزابی‌نژاد و دکتر عبدالله رادمرد که مشاوران با صبر و حوصله بنده در این رساله بودند. سپاس ویژه من نثار استاد ارجمند

دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی که هم کار به پیشنهاد ایشان بود و هم راهنمایی‌های ایشان چراغ راه این شاگرد شبگرد بود؛ و از استادان و دوستان گرانقدر دیگرم دکتر محمدجعفر یاحقی، دکتر محمد تقوی، دکتر محمود فتوحی، دکتر اکبر ایرانی (مدیر نشر میراث مکتوب)، آقای اصغرزاده (رایزن فرهنگی ایران در ازبکستان)، آقای محمدرضا محمدیان و خانم لیلا صبوحی که برای به دست آوردن نسخه و منابع دیگر و ترجمه اشعار ترکی مرا یاری نمودند، بسیار سپاسگزارم. از دوست همراه و همسر نازنینم آقای هادی یاوری نیز نهایت سپاس را دارم که بی دلداری‌های وی دلگرمی نداشتم. برای همه این عزیزان از درگاه دوست نور و سرور می‌طلبم.

درآمد

بیان مسأله

این رساله با عنوان «تحقیق در احوال و آثار بدر شروانی همراه با تصحیح مجلد دیوان شاعر» در نظر دارد که ضمن به دست دادن متنی منقح و ویراسته از دیوان بدر شروانی به شعر و زندگی وی نیز از منظر شعرش نگاهی داشته باشد. برخی پرسش‌ها که در مورد بدر و شعر وی مطرح است عبارتند از این که: شاعر در چه سالی به دنیا آمده و در چه سالی وفات یافته است؟ در کجا می‌زیسته است؟ چه تحقیقاتی درباره احوال و اشعار وی انجام گرفته است؟ آیا اثری جز دیوان اشعار دارد؟ چه حوادثی در زندگی شخصی شاعر روی داده است؟ خاک‌جای وی کجاست؟ از چه زمانی شروع به شعر سرودن کرده است؟ مذهب وی چیست؟ به کجاها سفر کرده است؟ ممدوحان وی چه کسانی بوده‌اند/ شعر وی دارای چه قالب‌ها و مضامینی است؟ سبک اشعار وی چگونه است؟ کدام صنایع بدیعی را در شعر بیشتر به کار برده است؟ چه فواید تاریخی و اجتماعی و زبانی از شعر وی می‌توان به دست آورد؟ آیا زبان مادری شاعر ترکی بوده یا ترکی را آموخته است؟ که در مقدمه به این پرسش‌ها پاسخ داده شده است و نیز مسائل لغوی و تفاوت‌هایی که دو نسخه مورد استفاده در تصحیح دارند که در تعلیقات دیوان به آن‌ها پرداخته شده است.

هدف از انجام این تحقیق

اشعار بدر مانند دیگر شاعران هم‌دورانش بیشتر به اقتضای استادان پیش از وی از جمله خاقانی و انوری و سعدی سروده شده و به سبک عراقی است و ارزش ادبی بالایی ندارد؛ اما نکته مهم در مورد تحقیق در اشعار بدر، این است که وی در دورانی زیسته که در منطقه اران شاعری به این اهمیت وجود ندارد. به تأکید استاد دکتر شفیعی کدکنی - که این تحقیق به پیشنهاد ایشان انجام گرفته است: «این کار جزء واجبات است؛ زیرا ما اکنون به اسناد و مدارکی که سوابق زبان فارسی را در اران و قفقاز مشخص می‌کند، نیاز حیاتی داریم. این کار به عنوان سند فرهنگ ملی ماست که نشان می‌دهد زبان فارسی در قرن نهم در قفقاز چه شاعرانی داشته و چگونه بوده است و حتی هجوئیات و هزلیات آن هم ارزش تاریخی و اجتماعی دارد». (نقل قول از گفتگوی نویسنده با ایشان) شاعری با این حجم اشعار و این گونه‌گونی قالب‌های شعری در این دوره تاریخی و در فاصله بین خاقانی تا بدر وجود ندارد و بسیاری از اطلاعات فرهنگی و تاریخی و اعلام جغرافیایی خاص منطقه اران را می‌توان از دیوان بدر استخراج نمود. هدف ما از انجام این تحقیق شناساندن این شاعر و به دست دادن نسخه‌ای منقح از اشعار وی برای کسانی است که در زمینه مطالعات ادبی به شعر این شاعر و دوره زندگی وی نیاز دارند.

چگونگی انجام تحقیق

این تحقیق از سه سال پیش تر به توصیه استاد بزرگوار دکتر شفیعی کدکنی آغاز شد و نسخه مسکو را هم ایشان در اختیار بنده نهادند و من با خواندن چندباره آن، کار را در چند مرحله انجام دادم:

(۱) خواندن دقیق اشعار در چند نوبت و فیش‌برداری و تایپ دقیق: برای آغاز کار به خاطر این که منبعی در مورد احوال بدر - جز تذکره دولت‌شاه و تکرار نوشته او در چند منبع دیگر - موجود نبود، ضرورت داشت که دیوان به دقت خوانده شود و نکاتی در مورد احوال و اشعار وی یادداشت شود. سپس باید اشعار تایپ می‌شد و نویسنده چند صفحه را به تایپیست سپرد که حاصل آن وارد شدن

چندین برابر غلط در اشعار بود به همین دلیل خود با دقت تمام مشغول تایپ و خواندن چندباره دیوان شد که این کار حدود یک سال به طول انجامید.

۲) بررسی نسخه موجود در کتابخانه ملک: محمدعلی تربیت در کتاب «دانشمندان آذربایجان» در مورد حدود پانصد بیت از اشعار بدر موجود در جنگی در کتابخانه ملک، گفته است: «جنگ بزرگی در کتابخانه حاجی حسین آقا ملک دیدم که قریب به پانصد بیت از قصاید بدر را در آن مجموعه نوشته‌اند». (تربیت، ۱۳۱۴: ۶۴) کاتبان نسخه مسکو هم از به دست نیوردن این مجموعه اظهار تأسف کرده‌اند. یکی از کارهایی که نگارنده انجام داد، تهیه این نسخه بود و دو ماه صرف خواندن اشعار و بازنویسی و تایپ آن کرد. از همان آغاز از روی سبک اشعار، صور خیال و نام ممدوح (محمد تغلق) پی برد که اشعار از شاعری دیگر با نام بدر است اما برای اطمینان بیشتر و این که شاید بعضی از آنها از بدر شروانی باشد آنها را تا پایان خواند و با اشعار دیوان هم مطابقت داد و دریافت که این اشعار از بدر شروانی نیست. نویسنده در فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج بخش (ص ۷۴۹) به کتابی با عنوان قصاید بدر چاچ برخوردار و دید که مطلع یکی از قصایدی که در آنجا ذکر شده مطلع اولین قصیده مذکور است؛ لذا پیگیر یافتن این کتاب شد و آن را در بخش نسخ خطی کتابخانه آستان قدس یافت و تمام آن را با نسخه مورد نظر مقابله کرد؛ نتیجه این شد که همه اشعار مشابه هم بود و بر وی مسلّم شد که اشعار از بدر چاچی است. (صفحه نخست هر دو متن از قصاید بدر چاچی را پس از مقدمه ببینید).

۳) ترجمه اشعار ترکی دیوان: اشعار ترکی بدر حدود هشتاد بیت است. این اشعار را با کمک یکی از دوستان تبریزی ترجمه کردیم و متوجه تفاوت‌های لهجه‌ای آن با ترکی امروز شدیم. البته دو شعر با لهجه خاص (آب‌کناری) در دیوان شاعر هست که در مورد آن مقالاتی نوشته شده و بحث‌هایی هست که در قسمت فواید زبانی اشعار بدر به آن پرداخته‌ایم.

۴) نوشتن مقاله‌ای با عنوان «فواید لغوی اشعار بدر شروانی»: که در آن به بررسی لغات تازه و خاص دیوان پرداخته شده و با توجه به فرهنگ‌های ترکی و عربی و فارسی و دیوان شاعران دیگر در مورد این واژه‌ها بحث شده است. این مقاله در مجله علمی- پژوهشی پژوهش‌های ادبی، شماره ۲۰ تابستان ۸۷ چاپ شده است. نکته قابل ذکر در مورد این مقاله این است که چون پیش از به دست آوردن و دیدن نسخه تاشکند چاپ شد بعضی از لغات که جزء اشتباهات نسخه مسکو بوده، به عنوان واژه‌های قابل بررسی در این مقاله آمده است که در تعلیقات هر جا به این واژه‌ها رسیده‌ایم، آن را توضیح داده‌ایم.

۵) جستجو و تحقیق در مورد اعلام دیوان در کتاب‌های جغرافیایی و تاریخی آن دوره و همچنین مطالعه در مورد فضای تاریخی به وجود آمدن اشعار بدر که در مقدمه و تعلیقات به آن پرداخته‌ایم.

۶) پیگیری برای به دست آوردن نسخه‌های احتمالی دیگر از دیوان و نسخه تاشکند: علی‌رغم جستجوی بسیار در فهرست نسخ خطی و منابع موجود هیچ نسخه دیگری از دیوان بدر نیافتیم و بر ما مسلم شد که نسخه تاشکند یگانه نسخه شناخته‌شده موجود از دیوان وی است. پیدا کردن نسخه تاشکند را از همان آغاز و پیش از تصویب پایان نامه مورد توجه داشتیم. به دست آوردن این نسخه بسیار دشوار بود و در آغاز امری محال می‌نمود؛ وقت زیادی صرف به دست آوردن آن شد. آقای اصغرزاده رایزن فرهنگی ایران در ازبکستان، آقای دکتر ایرانی مدیر نشر میراث مکتوب، آقای دکتر یاحقی و آقای دکتر تقوی نقش به‌سزایی در به دست آوردن این نسخه داشتند. با تهیه تصویر نسخه تاشکند به صورت جدیدی کار را دوباره از آغاز شروع کردیم. پس از مقایسه دو نسخه و یادداشت تفاوت‌ها آنچه را که به صورت ذوقی تصحیح کرده بودیم با توجه به نسخه اصلی دیوان بازنویسی و اصلاح نمودیم و پس از آن به نوشتن تعلیقات و مقدمه و تهیه فهرس پرداختیم.

با توجه به این که در این تحقیق دو نسخه در دست داشتیم، اصل را بر نسخه اساس «تاشکند» نهادیم و اشکالات نسخه مسکو را که بسیار زیاد هم بود با توجه به آن در تعلیقات ذکر نمودیم و هر

جا هم که نیاز به تصحیح داشت با توجه به وزن شعر و معنی آن تصحیح نمودیم. در این کار حدود ۱۵۰ مورد تصحیح صورت گرفته است. شماره صفحات نسخه تاشکند در متن نسخه تاپپی با حروف لاتین (a و b) مشخص شده است. رسم الخط تحقیق چه در متن و چه در مقدمه و تعلیقات بر اساس آیین نامه مصوب فرهنگستان است.

معرفی نسخه‌ها

۱- ویژگی‌های نسخه تاشکند

اصل این نسخه در کتابخانه ابوریحان بیرونی تاشکند ذیل شماره ۱۳۲ موجود است. متن اشعار نسخه تاشکند با خط نستعلیق ریز خوش و عناوین با خط ثلث و با سنگرف نوشته شده است. اطلاعات ما درباره قطع نسخه، ابعاد دقیق آن، نوع کاغذ و چگونگی تجلید آن ناقص است چرا که فقط تصویر صفحات متن نسخه را در دست داریم اما قطع کتاب ظاهراً وزیری و بدون تشعیر و تذهیب است. در حاشیه بعضی از اشعار کاتب برخی واژه‌ها را تصحیح نموده و یا واژه‌ای دیگر را به عنوان نسخه بدل کنار بیت نوشته است که نشان می‌دهد کاتب دو یا چند نسخه در اختیار داشته و یا مصححی که نسخه‌ای دیگر از اشعار بدر داشته این حاشیه‌نویسی‌ها را انجام داده است. از ابتدای دیوان صفحاتی افتاده و از قصیده نخست فقط ابیات پایانی آن مانده است. این نسخه در ۳۶۱ ورق است و در برگ پایانی دو شعر ۸ و ۲ بیتی که از شاعر دیگری است به همان خط دیوان ثبت شده که در آن ماده تاریخ وفات شاعر (۲۶ ماه شوال سال ۸۵۴ هجری قمری) آمده است. در پشت برگ پایانی نسخه گفته دولت‌شاه سمرقندی در مورد بدر به همان خط کاتب دیوان نوشته شده است. در ابتدای نسخه دو برگ به خطی دیگر وجود دارد که در آن‌ها بعضی ابیات موجود در دیوان نوشته شده است و بیتی سست که احتمالاً از کاتب نسخه است، ماده تاریخ کتابت دیوان را نشان می‌دهد که کاتبان نسخه مسکو آن را ندیده‌اند. بیت مذکور این است:

ز بهر تاریخ خوشم به ناله شیون به منشی گوی نویسد دریغ وای از من

که عبارت «دریغ وای از من» با حساب ابجد برابر با ۱۳۲۹ ه. ق است.

این نسخه شامل ۱۳۱۱۲ بیت است که با توجه به تقسیم‌بندی نسخه به ترتیب شامل بخش‌های زیر است:

قصاید: ۸۰۸۶ بیت / مرثی: ۵۴۴ بیت / قطعات (مدحی، خبیثات، هزلیات): ۲۵۱۴ بیت / تواریخ: ۱۲۲

بیت / ترجیع: ۹۶ بیت / غزلیات: ۱۵۳۸ بیت / متفرقات: ۹۱ بیت / رباعیات: ۲۰۸ بیت / معنیات: ۱۲ بیت

چنان که پس از این خواهد آمد در دیوان بدر اشعاری در قالب‌های دیگری مانند مثنوی و غیره نیز

موجود است که برای رعایت امانت ذیل تقسیم‌بندی فوق و با عنوان‌های یاد شده ذکر شده‌اند.

ویژگی‌های رسم‌الخط نسخه تاشکند به این شرح است:

- کاف به جای گاف: کر به جای گر.

- ج به جای چ: جون به جای چون.

- ب به جای پ: با به جای پا/ بیش به جای پیش.

- دال به جای ذال: کدر به جای گذر/ کاغد به جای کاغذ/ تعوید به جای تعویذ/ بیدق به جای بیدق.

- کم یا زیاد گذاشتن نقطه‌ها: عزل به جای غزل.

- گذاشتن سرکش الف در میان کلمات مانند: خطآب.

- حذف همزه پایانی: ما به جای ماء.

- حذف «ه» پایانی قبل از «ها» ی جمع: کنگرها به جای کنگره‌ها.

- وفاداری در ثبت شکل تلفظ کهن برخی واژه‌ها: دیگر به جای دگر/ جاودان به جای جاویدان (یای

مجهول)/ توش به جای توش/ دوانزده به جای دوازده/ خانه دان به جای خاندان/ اوستاد به جای

استاد (واو مجهول)/ پیغامبر به جای پیغمبر/ راهنما به جای رهنما (فتحه اشباع شده)/ دیبایی به جای

دیبای (کسره اشباع).

۲- ویژگی‌های نسخه مسکو

نسخه مسکو با خط نسخ خوش است. این نسخه دارای مقدمه‌ای کوتاه به زبان فارسی در مورد بدر و ترجمه آن به زبان روسی است. این نسخه در سال ۱۹۸۵ در مسکو توسط «انستیتو خاورشناسی» شوروی سابق و به انتخاب ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف و به خط هرمز عبدالله زاده فریور و زیر نظر احمد شفایی و یوسف حمزه لو کتابت و چاپ شده است. در این نسخه ۱۱۷۵ بیت از اشعار بدر به دلایل مختلف نوشته نشده است که از جمله هجو بودن این اشعار و مخالفت بعضی از آنها با اندیشه کاتب بوده است. بیش از ۱۰۰۰ مورد اشتباه در متن و مقدمه و فهرست‌های این نسخه وجود دارد که نتیجه کم‌توجهی یا کم‌سوادی کاتب نسخه است.

پیشینه تحقیق

منبعی در مورد احوال بدر جز تذکره دولتشاه و تکرار نوشته او در در منابع دیگر نیست. در تذکره دولتشاه در مورد بدر چنین آمده است: «مردی خوشگوی و نادره‌جوی بود و در شروان و مضافات آن سالها سرآمد طایفه شعرا محسوب می‌شد. میان بدر شروانی و محمد کاتبی (۸۳۹ ق) - که از خراسان به شروان آمده بود - مشاعره و معارضه بود. برخی کسان، سخنان بدر را برتر از اشعار کاتبی می‌دانند، ولی اعتقاد اهل سمرقند خلاف این است». (دولتشاه، ۱۳۶۶: ۸-۳۷۷) محمدعلی تربیت در کتاب دانشمندان آذربایجان نوشته: «بدر ملک الشعرا سلاطین شروان بوده، از معاصرین مولانا محمد کاتبی است (وفات ۸۳۹) و با آن شاعر بدیهه‌گو مشاعره و مناظره داشته و در سنه ۸۵۴ وفات کرده و این مطلع از اوست: مستانه ز مرغ دل من ساز کبابی / وز دیده نمناک منش زن نمک‌آبی». (تربیت، ۱۳۱۴: ۶۴) اوحدی او را شاعری لطیف‌طبع می‌داند که با اغلب شاعران عصر خویش به مباحثه و مناظره می‌پرداخت (ص ۲۰۵). در الذریعه بیان شده که در تاریخ ادبیات ادوارد براون در مورد بدر و ملاقات وی با کاتبی سخن رفته است. (آقابزرگ طهرانی، ۱۳۵۵، ج ۹: ۱۲۹) دکتر ذبیح‌الله صفا در جلد چهارم تاریخ ادبیات خود که در مورد شاعران عصر تیموری سخن می‌گوید از بدر فقط در یک پاورقی و در

حد تکرار حرف دولت‌شاه یاد می‌کند. وی در مورد تخلص کاتبی نیشابوری شاعر معاصر بدر می‌گوید:

«وی اسم و تخلص خود را در دو بیت که در معارضه با «بدر شروانی» ساخته است می‌آورد:

لقب کاتبی دارم ای بدر امّا   محمّد رسید اسم از آسمانم
مرا نام باشد محمّد تو بدری   به انگشت سیب‌هات بردرانم

و این همان بدر شروانی است که تقی‌الدین کاشی در خلاصه‌الاشعار و زبدة‌الافکارش شرح حال او

را با گزارش حیات بدر چاچی و اشعار او درآمیخته است. (صفا، ۱۳۶۳، ج ۴: ۲۳۳) در تاریخ ادبیات

ادوارد براون علاوه بر این دو بیت دو بیت دیگر نیز در هجو بدر از کاتبی آمده است:

دی بدرک بدرگ را گفتم که نبی شاعر   آن کز شعرا باشد انگیختنش باید
گفتا که به هر شهری آویخته‌ام شعری   شعر آن که چنان گوید آویختنش باید

(براون، ۱۳۵۷: ۷۱۶)

سعید نفیسی نیز در مورد بدر همین مختصر را تکرار نموده و گفته است: «مولانا بدر شروانی از

مشاهیر شعرای آذربایجان بوده و در شروان می‌زیسته و معروف‌ترین شاعر دیار خود بوده است و در

زمانی که کاتبی به شروان رفته است با او مشاعره کرده و برخی در شاعری او را از کاتبی بالاتر می‌-

دانسته‌اند. (نفیسی، ۱۳۶۳: ۲۹۷) در گلستان ارم با عنوان «بدر صاحب‌قدر شروانی» از وی یاد شده و

در مورد او نوشته شده که: «از احوالش همین قدر معلوم که طبع متینی و اشعار رنگینی داشته سال‌های

بسیار به خوشگویی و عیش‌جویی روزگار گذرانیده». و سپس همان تک بیت وی را که دولت‌شاه ذکر

کرده، آورده است و از زبان دولت‌شاه به ذکر مناظره و مشاعره بین بدر و کاتبی پرداخته است.

(باکیخانوف، ۱۳۸۰: ۵-۲۳۴)

در مقدمه دیوان بدر شروانی (به اهتمام ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف و به خط هرمز عبدالله‌زاده

فریور، اداره انتشارات دانش مسکو، ۱۹۸۵)، در مورد بدر و زندگی و اشعار وی با توجه به تذکره

دولت‌شاه و اشعار خود شاعر نکاتی را به طور خلاصه ذکر کرده‌اند. در این مقدمه در مورد سال تولد و

وفات وی با توجه به اشعارش سخن رفته و در مورد زبان بدر با تأکید ذکر شده که زبان مادری وی ترکی است و حال آن که هیچ دلیلی برای آن ذکر نکرده‌اند و چنان که در بخش زبان بدر خواهیم گفت زبان وی فارسی است و اندکی ترکی هم به علم آموخته و حدود ۸۰ بیت به زبان ترکی شعر سروده است. یکی دیگر از نکاتی که در این مقدمه ذکر شده تعداد ابیات دیوان بدر است که به اشتباه آن را ۱۲۴۷۳ بیت ذکر کرده‌اند و نوشته‌اند که تعداد ۵۳۶ بیت از این ابیات را حذف نموده‌اند در صورتی که تعداد ابیات دیوان بدر ۱۳۱۱۲ بیت است و ۱۱۷۵ بیت آن را در نسخه مسکو حذف کرده‌اند از جمله ۶۴ رباعی که کاتب ادعا کرده دیوان بدر ۴۳ رباعی داشته و وی ۴۰ رباعی آن را نوشته است. کاتب هجو بودن این اشعار را دلیل حذف آن دانسته است اما بسیاری از این اشعار به خاطر این حذف شده‌اند که مخالف اندیشه و مذهب کاتب بوده است. از جمله در ص ۳۹۷ که چند بیت آخر مثنوی در نسخه مسکو نوشته نشده است و کاتب دلیل ننوشتن آن را هجو بودن آن ذکر کرده است اما چون این ابیات در هجو بادکویه (باکو) بوده و احتمالاً کاتب باکویی بوده، حذف شده است. در این مقدمه با استناد به گفته محمدعلی تربیت از ۵۰۰ بیت از اشعار بدر که در جنگی در کتابخانه ملک موجود است سخن رفته است؛ اما چنان که اشاره شد این اشعار از بدر چاچی است. نویسنده ذکر کرده که نسخه تاشکند یا از روی دستخط شاعر و یا اندکی پس از وفات وی در همان شماخی کتابت شده است و دلایلی را برای گفته خود ذکر کرده از جمله کاربرد محترمانه القاب برای خلفای راشدین که به گفته کاتب «اگر دیوان در دورانی که شروان به تابعیت صفویه درآمد بود... نوشته می شد قطعاً نام سه خلیفه اول به خوبی و یا با عناوین مثبت یاد نمی شد»؛ اما این دلیل منطقی نیست زیرا این کتاب برای حاکمی شیعی کتابت نشده و چه بسا که به دست فردی سنی مذهب نوشته شده باشد و هیچ دلیلی ندارد که کاتب نام خلفای راشدین را حذف کند یا به آنها بی احترامی نماید. کاتبان نسخه مسکو یا ماده تاریخ صفحه نخست دیوان را ندیده‌اند و یا به عمد آن را ندیده گرفته‌اند تا تاریخ کتابت

دیوان را چنان که خود گفته‌اند به سال‌های نزدیک وفات شاعر برسانند. در مجموع بیان نویسنده مقدمه نسخه مسکو دور از صداقت است.

چنان که ذکر شد اطلاعات در مورد بدر بسیار کم و همه در حد تکرار گفته دولت‌شاه است و هیچ کدام از افرادی که در مورد بدر سخن گفته‌اند به اشعار وی توجه نداشته‌اند. با توجه به این اطلاعات اندک، تنها منبع برای مطالعه در مورد احوال بدر دیوان اشعار اوست و ما در این مقدمه با توجه به آن نکاتی را در مورد زندگی و شعر وی بیان کرده‌ایم.

نام و نسب بدر

شاعر خود را در جای‌جای اشعارش بدر می‌نامد و در تذکره دولت‌شاه نیز به همین نام خوانده شده است (دولت‌شاه، ۳۷۸)؛ اما در ماده تاریخی که به مناسبت وفات وی از شاعری ناشناس در پایان دیوان ثبت شده، نام وی بدرالدین ذکر شده است:

گذشته هشتصد و پنجاه و چار از هجرت   شب خمسین و دو ده رفته از مه شوال

که رفت اشعر ایام خواجه بدرالدین   از این سراچه نقصان به دار ملک کمال (ص ۵۰۴)

و چنان که در یکی از اشعار خود ذکر می‌کند، نام پدرش شمس است:

از شمس نور دارم و باب من است شمس   بر اوج رفعت است به مقدار آمده (ص 388)

نام کامل شاعر و نام پدر وی در عنوان قطعه زیر که شاعری با نام امیر محمد بن خلیفه برای

وی سروده، چنین آمده است: «لامیر محمد بن خلیفه فی حق خواجه بدر بن حاجی شمس-

الدین شروانی». این شعر در بخش قطعات دیوان ذکر شده است:

دوش با پیر خرد گفتم که ای در فضل طاق   از جوانان سخنور کیست کاو را نیست جفت

در قصیده در غزل در فن شعر و شاعری   گوهر نظم سخن از شاعران بهتر که سفت

گفت از عهد ازل تا انقراض روزگار   کس ز بدر شمس‌الدین اشعار رنگین‌تر نگفت (ص ۳۵۹)

با توجه به این که در این سه بیت اشاره به جوانی بدر شده و با توجه به لقب «خواجه» که شاعر به بدر داده است این نکته را می‌توان فهمید که بدر در جوانی مشهور بوده و از او به بزرگی یاد می‌شده است. محمدبن خلیفه یکی از شاعران هم‌دوره بدر و از دوستان وی بوده است و بدر در رثای وی ترکیب‌بندی سروده است و وی را جان خود دانسته و در میان اهل هنر شمع جمع خوانده است.

بدر در قطعه‌ای با ردیف «پدر» از پدر و پدرزن و نامادری خویش یاد می‌کند (دیوان، ص ۳۸۲) و از رنج هر سه می‌نالد، اما به نام هیچ کدام و یا نام فرزندان خویش اشاره‌ای نمی‌کند. مطلع این قطعه چنین است:

در دلم درد است از جور فراوان پدر ای مسلمانان ندانم چیست درمان پدر (ص ۷۵)

از بیت زیر بر می‌آید که بدر بیش از یک فرزند داشته است:

ار زن و اطفال را از من نبودی بازخواست من برای چه به رنج افتادمی بهر تغار (ص ۳۸۲)

در قصیده‌ای نیز از فراق فرزند و زن خویش سخن می‌گوید:

از دو سو چون بنگرم در فرقت اهل و عیال در نظر یک سوی فرزند آید و یک سو ز منم (ص ۲۳۹)

در جایی از همنشینی پدرش با امیر تیمور سخن می‌گوید و این مقام اجتماعی پدرش را نشان می‌دهد:

هست معلوم تو کز میر کلان تیمورخان داشت باب ما بسی تعظیم و بودش همنشین (ص ۳۲۱)

وی تخلص خود را تقریباً در تمام اشعارش آورده است و همه جا خود را «بدر» می‌نامد و

تصاویر گوناگونی را متناسب با این تخلص می‌سازد. چند نمونه از این اشعار:

در پای تخت چون تو خان چون بدر باید مدح‌خوان بدرم ولی ملک جهان خورشیدسان آراسته (ص ۴)

هستی تو خورشید زمین من بدر معنی‌آفرین صد روشنی و نور از این خورشید انور یافته (ص ۱۵)

نام من بدر است و گشتم چون هلال از دور چرخ کمتر از یک ذره شد خورشید ذهن‌آرای من (ص ۵۱)